

3. Буркинський Б.В. Інноваційний рівень виробництва і конкурентоспособність чорної металургії України // Економіка України. – 2006. – № 4. – С. 4 – 15.
4. Чайка В.В. Оцінка і аналіз динаміки інноваційного рівня виробництва в чорній металургії України // Економіка: проблеми теорії та практики. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 221. Т. 1. – С. 110 – 123.
5. Савчук С.І. Тенденції розвитку чорної металургії України і конкурентоспособність підприємств галузі // Вісник Хмельницького університету. – 2008. – Т. 3. Економічні науки. № 4. – С. 29 – 33.
6. Чайка В.В. Оцінка і аналіз динаміки інноваційного рівня виробництва в чорній металургії України // Економіка: проблеми теорії та практики. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 221. Т. 1. – С. 110 – 123.
7. Постолов Е.М. Інноваційний рівень виробництва чорної металургії України як основний фактор кризи галузі // "Будешто проблемито на световната наука – 2008": 4-а міжнародна научна практична конференція, 17 – 25 грудня, 2008 року : тези доповідей. – Софія: "Бял ГРАД-БГ" ООД, 2008. – Т.8. Економіка. – С. 3 – 6.
8. Алехин А.Б. Проблема оцінки ефективності інноваційної діяльності і логіка взаємозв'язу "нових" понять економіки підприємств // Вісник Хмельницького університету. – 2005. – Ч.2. Т. 3. Економічні науки. № 5. – С. 25 – 30.
9. Чулок А.А. Аналіз показателів ефективності інновацій на мікро і макроуровні // Інновації. – 2004. – № 5. – С. 27 – 36.
10. Постолов Е.М. Статистический підхід к оцінці економіческoї ефективності інноваційної діяльності підприємств // Економіка: проблеми теорії та практики. – Дніпропетровськ, 2008. – Вип. 236. Т. IV. – С. 821 – 835.
11. Постолов Е.М. Проблема оцінки економіческoї ефективності інноваційної діяльності підприємств в умовах інноваційної моделі розвитку // Вісник Хмельницького університету. – 2007. – Т. 2. Економічні науки. № 4. – С. 10 – 14.

Надійшла 14.05.2009

УДК 316.422

Л. В. ПРОДАНОВА, Д. А. ЗАБАРИНА

Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА ЯК ОБ'ЄКТ ТРАНСФОРМАЦІЙ

В статті представлено спробу визначення сутності поняття «соціально-економічна система». Правильне розуміння складності та важливості трансформаційних процесів в суспільстві, можливість пояснення їх механізму та еволюції певною мірою залежать від чіткого визначення понять та термінів теорії трансформацій. Одним з найважливіших з них є поняття «соціально-економічна система». В статті представлено спробу приведення у відповідність зазначеного поняття теорії трансформацій філософському тлумаченню і соціально-економічному статусу.

The attempt of determination of essence of «socio-economic system» concept is presented in the article. The correct understanding of complication and importance of transformation processes in society, possibility of explaining of their mechanism and evolution to a certain extent depend on clear determination of concepts and terms of transformation theory. A concept of «socio-economic system» is one of the major terms. The attempt of bringing to conformity of the noted concept of theory of transformations to philosophical interpretation and socio-economic status is presented in the article.

Останнім часом зростає інтерес до методологічних та загальнотеоретичних знань про трансформаційні процеси. У центрі уваги дослідників перебувають такі явища та процеси як «трансформація», «механізм трансформаційних перетворень», «соціальна економіка», «перехідна економіка», «соціально-економічна система». В процесі багатьох досліджень всі ці терміни, зокрема «соціально-економічна система», ще не мають чіткого несуперечливого визначення і потребують подальшого детального дослідження. Серед сучасних вітчизняних дослідників трансформаційних проблем слід назвати імена таких видатних вчених, як Б. В. Кульчицький, С. М. Панчишин, М. І. Крупка, П. І. Островерх, С. К. Реверчук та ін. На сьогоднішній день в своїх роботах вони вже створили необхідний фундамент досліджень у напрямку визначення сутності трансформаційних процесів і трансформаційних соціально-економічних систем, їх можливостей і обмежень, історичних перспектив. Але національна практика соціально-економічних перетворень в напрямку до ринкової системи відносин та постіндустріальної стадії розвитку економіки потребує подальшого вивчення, узагальнення та осмислення. Подальший рух шляхом еволюційного збільшення теоретичних знань про трансформаційні процеси неможливий без вивчення чинників переходу від однієї системи до іншої, джерел та механізму такого роду перетворень. Розуміння складності та важливості трансформаційних процесів в суспільстві, можливість пояснення їх механізму та еволюції певною мірою залежать від чіткого визначення теоретичних понять та термінів. За допомогою визначених термінів та понять теорія здатна пояснити сутність явищ або процесів,

надати практикам конкретні рекомендації, запропонувати певні дієві заходи.

Ціллю даної статті є визначення загальних концептуальних підходів до визначення сутності терміну «соціально-економічної системи», зокрема через виявлення взаємозв'язку окремих його складових, виділення об'єктивних постійних детермінант та змінних понять. Представляється, що на підставі таких теоретичних досліджень з'являється можливість правильного розуміння сутності трансформаційних процесів в суспільстві, їх складності та важливості, визначення причин та наслідків трансформації.

В сучасній науці системність реального світу вже не піддається сумніву. В якості основного методологічного принципу наукових досліджень все частіше обирається принцип системності, згідно якого будь-які явища, процеси і проблеми вивчаються як системи, тобто у сукупності елементів, що їх складають, зв'язків і відносин між ними. Системність виступає як засіб і форма виразу якісної і кількісної складності досліджуваного об'єкту. Зазначені наукові дослідження (системні дослідження) напрацьовані різноманітними галузями сучасної науки. Сукупність численних наукових теорій і концепцій, що займаються проблемами систем будь-яких типів, а також напрацьованих ними методологічних принципів, підходів, методів (включаючи системний підхід і системний аналіз) створюють загальну теорію і методологію дослідження систем, формують певну галузь наукових знань – науку про системи. Мета загальної теорії систем полягає у пошуку принципів, які є загальними для різних об'єктів, на підставі визначеної дослідженнями подібності і/або відповідності їх певних властивостей і характеристик (структури, функцій, функціонування, розвитку та ін.). На відміну від загальної теорії систем, інші галузі науки (економіка, зокрема економічна теорія, а також кібернетика, соціологія тощо) займаються вивченням і аналізом принципів і властивостей конкретних систем (їх типів, якою можна вважати і соціально-економічну систему), а відтак доповнюють загальну теорію систем. Суттєвим методологічним «доповненням» загальної теорії систем, «відгалуженням» наукових знань у цій сфері, як вже зазначалось, виступають також системний підхід і системний аналіз. Під системним підходом сучасна економічна наука розуміє методологічний вираз принципу системності (як загальної теорії систем, так і певної галузі знань, зокрема економічної теорії), загальнонаукову методологію дослідження і представлення явищ об'єктивної дійсності з позицій системного цілого та його закономірностей [1, с. 288]. Основною категорією системних досліджень, а в нашому випадку – трансформацій СЕС, є, як вже зазначалось, соціально-економічна система. Філософський зміст системи (від гр. *systema* – те, що складається з частин, об'єднане) полягає в тому, що це сукупність елементів, які знаходяться у відносинах і зв'язках між собою і утворюють визначену цілісність, єдність [2, с. 405]. Будь-яке поняття, як відомо, можна розглядати у філософському та соціально-економічному аспектах. Соціально-економічний аспект системи полягає в тому, що вона завжди конкретна, завжди специфічна, що саме й перетворює її на соціально-економічну систему. В економічній літературі стосовно визначення поняття «соціально-економічна система» немає одностайності, що представляється певним віддзеркаленням різноманітності підходів до визначення поняття «система» в рамках загальної теорії систем: дослідження трансформацій соціально-економічних систем спирається на загальне розуміння системи.

Різнманітні визначення поняття «система», що наводяться в літературі, зазвичай групуються наступним чином [3, с. 92 – 93]. До першої групи можна віднести визначення системи як будь-якої сукупності перемінних, властивостей або сутностей, яка обирається, визначається самим дослідником (наприклад у відповідності до мети або завдань дослідження). Другу групу утворюють визначення, які пов'язують систему з цілеспрямованою активністю: системою називається комплекс засобів досягнення загальної мети. До третьої групи слід віднести визначення системи як численності елементів, що пов'язані між собою. Четверта група складається з найбільш загальних визначень системи як комплексу елементів, які знаходяться у взаємодії. П'ята група визначень системи ґрунтується на виокремленні ознак об'єкту, які дозволяють його вважати системою.

Найбільш прийнятним підходом щодо загального визначення сутності «соціально-економічна система» (на підставі загального поняття «система»), є його розуміння через поняття «елемент», «структура», «взаємозалежність», «цілісність». Поняття «система», «елемент» і «структура» нерозривно пов'язані один з одним і взаємовизначаються одне через одне: елемент – це структурна одиниця системи, структура – це спосіб зв'язку елементів в системі, а система – це структурна єдність елементів, що її утворюють. Будь-якій системі притаманна низка властивостей: вона складається з сукупності елементів, які об'єднуються відносинами взаємозалежності; цілісність, що утворюється сукупністю елементів і не зводиться до їх суми; відносини взаємозалежності між елементами і цілісність підпорядковані певним закономірностям та можуть набувати різних логічних форм (одичинне і загальне, сутність і явище, частина і ціле, зовнішнє і внутрішнє, безпосереднє і опосередковане). Цілісність і взаємозалежність – це загальносистемні властивості, які проявляються в тому, що змінення будь-якого компоненту системи впливає на всі інші компоненти і призводить до зміни системи в цілому, і навпаки, будь-яке змінення системи позначається на всіх компонентах системи. До зазначених властивостей необхідно додати також ієрархічність та інтегративність: перше полягає в тому, що система може розглядатись як елемент системи вищого порядку, а кожен з її елементів, у свою чергу, є системою; друга властивість означає, що системі притаманні властивості, які відсутні у її елементів, а також, що елементам притаманні властивості, яких не

має система.

Таким чином, загальне визначення СЕС, як одного з системних утворень, можна надати наступним чином: «вона є сукупністю об'єктів, що називаються елементами, які взаємопов'язані, взаємодіють між собою і утворюють єдине ціле, що набуває властивостей, які не притаманні елементам» [4, с. 22]. Також Кульчицький Б.В. пропонує власне наступне визначення економічної системи як наукової категорії: «економічна система – це складне системне утворення, що пронизує усі сфери життєдіяльності і, поєднуючи чинники виробництва з урахуванням панівних цінностей і, відповідно, форм власності, забезпечує створення матеріальних і духовних благ і на цій основі – відтворення суспільства» [5, с. 130]. В.А. Ткаченко та С.І. Чимшит визначили соціально-економічну систему як сукупність підсистем різної природи: соціальної, економічної та політичної, які знаходяться у визначеному просторовому та часовому проміжку, а також взаємозв'язків між ними. Кожна підсистема має свій унікальний набір елементів та механізм їх взаємодії [6, с. 38]. Серед численних визначень СЕС, які містяться в економічній літературі і відповідають зазначеним вище вимогам, виділяється визначення, що належить колективу київських авторів під керівництвом В. Базилевича, згідно з яким «економічна система – це сукупність взаємопов'язаних і відповідним чином упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства» [7, с. 63]. В даному визначенні підкреслюється, що «елементи економіки», які складають економічну систему, перебувають у взаємозв'язках і відповідній субординації, а разом вони є цілісністю або «економічною структурою суспільства». Як зазначають автори, найважливіші ознаки економічної системи полягають в тому, що вона має забезпечувати не лише теоретичну відповідь на три фундаментальні питання (Що? Як? Для кого?), а й реальні економічні дії, бо кожна з існуючих систем не здатна запобігти альтернативному вибору в умовах обмежених природних ресурсів і виробничих можливостей. В економічній енциклопедії під редакцією Мочерного економічна система суспільства визначається як «сукупність усіх видів економічної діяльності людей у процесі їх взаємодії, спрямованих на виробництво, обмін, розподіл та споживання товарів і послуг, а також на регулювання такої діяльності відповідно до мети суспільства» [8, с. 444]. Наведені розуміння сутності економічної системи представляються найбільш логічними, конструктивними та таким, що відповідають вимогам сучасної загальної теорії систем та економічної теорії і саме в такому аспекті розуміємо економічну систему і ми.

Наступним етапом з'ясування соціально-економічного змісту поняття система є визначення елементів та зв'язків, що її утворюють. Від вирішення цієї проблеми певною мірою залежить і з'ясування сутності трансформацій СЕС. В сучасній економічній науковій та навчальній літературі поширеною є позиція, згідно якої основними елементами економічної системи суспільства, її підсистемами виступають: 1) продуктивні сили, 2) техніко-економічні відносини, 3) організаційно-економічні відносини, 4) виробничі відносини, або відносини економічної власності, 5) господарський механізм [8, с. 444]. Як вже зазначалось вище З. Ватаманюк та С. Панчишин визначаючи економічну систему як «...спосіб організації національної економіки», вважають «основними елементами економічної системи є, по-перше, спосіб узгодження діяльності суб'єктів господарського життя, або спосіб розв'язання основних проблем організації економіки; по-друге, власність на виробничі ресурси та вироблені життєві блага, по-третє, принципи розподілу й перерозподілу створеного національного продукту» [9, с. 48]. На наш погляд надане розуміння елементарної структури СЕС розкриває її внутрішню динаміку та взаємозв'язки.

Слід зазначити, що в сучасній науковій та навчальній економічній літературі вживаються різні терміни та поняття, які, на думку їх авторів, відображають сутність економічної системи суспільства, соціально-економічної системи макрорівня. В. Ойкен вважає, що «будь-яке господарство» всіх часів «складається з різних комбінацій чистих форм». Історичною формою, в якій протікає економічний процес та яка є результатом комбінації «чистих ідеально типових» форм, є економічний устрій. Під «економічним устроєм», дає визначення В. Ойкен, ми розуміємо «сукупність реалізованих форм, в яких повсякденний економічний процес протікає *in concreto*». Економічні ж системи по В. Ойкену – це «ідеальні типи», це економічний устрій в його ідеально типовій трактовці, яка включає необхідні признаки «ідеального типу» [10, с. 25]. С. Панчишин вважає, що «економічна система – це спосіб організації національної економіки» [11, с. 552], а «національна економіка – сукупність домогосподарств, підприємств, відповідних державних інституцій і установ, інфраструктури та різних активів у межах певного природного середовища й державної території» [11, с. 13]. М. Крупка, П. Островерх, С. Реверчук вважають, що «будь-яка економічна система – це надзвичайно складний комплекс, який становить ціле з різноманітних фірм: приватних і державних, національних за приналежністю та іноземних за походженням» [12, с. 32]. Башнянин Г. І. використовує поняття національна економічна система, яку розглядає як багато профільну систему, яка має складну функціональну структуру [13, с. 31].

Не заперечуючи доцільність використання того або іншого терміну, зазначимо, що в нашому дослідженні економіка розглядається як система, підсистема суспільної системи, а тому використання терміну «соціально-економічна система» представляється найбільш прийнятним.

Стосовно визначення елементів та зв'язків СЕС у сучасній економічній теорії існують й інші точки зору. Деякі з них можна відстежити у наведених вище визначеннях сутності СЕС, а також у наступних: А. Гальчинський, П. Єщенко, Ю. Палкін вважають, що «економічна система... інтегрує в собі сукупність усіх

компонентів (елементів, ланок) економіки (галузі, підприємства, індивідуальні господарства, людей, що стоять за ними), природне середовище і виробничі відносини» [14, с. 67]; З. Ватаманюк і С. Панчишин вважають, що «основними елементами економічної системи є спосіб узгодження діяльності суб'єктів господарського життя, власність на виробничі ресурси та вироблені життєві блага та принципи розподілу й перерозподілу створеного національного продукту та ін.» [9, с. 48], а національну економіку автори розуміють як «сукупність домогосподарств, підприємств, відповідних державних інституцій і установ, інфраструктури та різних активів у межах певного природного середовища й державної території» [9, с. 46]; у підручнику під редакцією Л. І. Архипова, А. П. Нестеренка, А. К. Большакова під «сукупністю взаємозв'язаних економічних елементів» у складі системи розуміються різні за станом і якістю економічні організації [14, с. 36].

Кожен з елементів системи, як вже зазначалось вище, у свою чергу, є системою, тобто підсистемою СЕС. Елементи підсистем називають компонентами. Наявність внутрішнього і суттєвого зв'язку між елементами системи обумовлює їх впорядковане змінення, а в нашому випадку слід припустити, що й трансформацію, і є, як відомо, проявом певних законів і закономірностей. У філософському аспекті закон – це «внутрішній і суттєвий зв'язок явищ, що обумовлює їх впорядковану зміну», а закономірність – «сукупність взаємопов'язаних за змістом законів, що забезпечують стійку тенденцію або спрямованість в змінах системи» [2, с. 151]. Ортодоксальний марксизм визначає закон як зв'язок між двома явищами, які за своєю зовнішньою видимістю є суперечливими [16, с. 178]. Сучасна економічна теорія трактує економічний закон як «внутрішньо необхідні, суттєві та сталі зв'язки між основними протилежними сторонами, якостями, властивостями розвитку економічних явищ і процесів, між окремими стадіями і ступенями розвитку економічної системи, через які суперечність зароджується, еволюціонує і переходить у розвиненіші форми» [17, с. 49]. Отже, з'ясування взаємозв'язків між елементами і компонентами СЕС дозволить в подальшому виявити закони, суперечності і закономірності трансформацій СЕС. Об'єднуючи різні елементи і компоненти системи, підсистема сприяє виконанню цілісної програми в розвитку і функціонуванні системи. Слід зазначити, що особливістю СЕС є існування зв'язків не тільки між її елементами, а й між компонентами різних елементів. Розглянемо основні з них. Загальновідомо, що взаємозв'язок і взаємодія таких елементів СЕС як продуктивні сили і економічні відносини як «закон відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил» вперше визначив (взаємозв'язок і взаємодія) і сформулював (закон) К. Маркс: «Виробничі сили є визначальними, найбільш революційним та рушійним елементом виробництва. Вони постійно розвиваються, в той час як виробничі відносини – елемент більш стійкий. Тому на відомій ступені розвитку суспільства виникає протиріччя між новими виробничими силами та застарілими виробничими відносинами. Але як би не відставали виробничі відносини від розвитку виробничих сил, вони рано чи пізно повинні прийти та, як показує історія розвитку суспільства, дійсно приходять у відповідність з рівнем розвитку виробничих сил, з їх характером» [16, с. 155 – 156]. Доведено, що продуктивні сили, як більш рухлива складова СЕС (у марксизмі – способу виробництва), формують відповідні їм економічні відносини, які більш сталі і не такі рухливі, оскільки закріплюються всією системою відносин в суспільстві (зокрема політичних, правових, культурних, національних відносин). Разом з тим економічні відносини надають продуктивним силам певних соціальних властивостей та активно впливають на них. Як відповідність, так і невідповідність виробничих відносин продуктивним силам (і навпаки) ніколи не буває і не може бути абсолютною, інакше їх взаємодія була б неможливою. Таким чином взаємодія включає як елементи відповідності так і елементи невідповідності. Співвідношення на користь елементів невідповідності свідчить про наявність суперечностей.

Найскладнішими зв'язками СЕС виявляються зв'язки, що зумовлюють формування системи господарського механізму як підсистеми СЕС. Найбільш виваженим визначенням господарського механізму представляється його розуміння як «системи основних форм, методів і важелів використання економічних законів, вирішення суперечностей суспільного способу виробництва (тобто СЕС – примітка наша), а також всебічного розвитку людини й узгодження її інтересів з інтересами колективу, класу, суспільства» [8, с. 269]. Система господарського механізму як підсистеми СЕС, формується за взаємодії окремих компонентів інших її елементів (продуктивних сил, техніко-економічних, організаційно-економічних відносин і відносин економічної власності). Так, наприклад, оскільки в системі виробничих відносин розрізняють привласнення і управління цими відносинами, остільки до системи господарського механізму безпосередньо доцільно віднести управлінський аспект власності (на різноманітні об'єкти в різних сферах суспільного відтворення, тобто сфері безпосереднього виробництва, розподілу, обміну і споживання). З числа компонентів підсистеми продуктивних сил до системи господарського механізму можна віднести форми і методи організації сфер суспільного виробництва, а також форми і методи впливу на численні параметри та функціональні риси інших компонентів продуктивних сил (рівень кваліфікації і освіти людини, рівень розвитку техніки і технологій та ін.). Від господарського механізму залежить адекватне й раціональне співвідношення усіх елементів і компонентів СЕС. Визначення місця підсистеми господарського механізму в СЕС, а також її (підсистеми) взаємозв'язків як елементу СЕС з іншими елементами зумовлене, як вже зазначалось вище, тим, що господарський механізм є: «по-перше, механізмом використання економічних законів; по-друге, механізмом розв'язання суперечностей економічної системи; по-третє, функцією

реалізації відносин власності; по-четверте, механізмом узгодження економічних інтересів; по-п'яте, механізмом всебічного розвитку людини» [8, с. 445].

Наука ґрунтується на власній відкритій й постійно вдосконалюваній системі понять, через які викладається її основний зміст. Актуальність визначення понять теорії трансформацій зумовлена практичною стороною питання. Перед нашою країною все ще стоїть завдання визначення національної моделі соціально-економічних перетворень. Зміст цієї моделі включає конкретні форми теоретичних понять, зокрема поняття «трансформація СЕС». На підставі загальнофілософських тлумачень елементів понятійного апарату теорії трансформацій з'являється можливість визначення соціально-економічного змісту трансформаційних явищ та процесів.

Існування систем різних типів зумовлює необхідність дослідження можливостей і шляхів перетворення системи одного типу на систему іншого типу, тобто умов, закономірностей і механізму трансформацій соціально-економічних систем.

Література

1. Осовська, Г. В., Юшкевич, О. О., Завадський, Й. С. Економічний словник [Текст] / Г. В. Осовська, О. О. Юшкевич, Й. С. Завадський, — К. : Кондор, 2007. — 358с. — На обкл. автори не зазнач. — ISBN 966-351-131-1.
2. Философский словарь [Текст] / Под ред. М. М. Розенталя, П. Ф. Юдина — М. : Политиздат, 1963. — 544 с.
3. Садовский В. Н. Основания общей теории систем [Текст] / В. Н. Садовский. — М. : Наука, 1974. — 279 с.
4. Ляшенко В. І. Регулювання розвитку економічних систем: теорія, режими, інститути [Текст] / В. І. Ляшенко. — Донецьк : ДонНТУ, 2006. — 668 с. — ISBN 966-377-026-0.
5. Кульчицький Б. В. Сучасні економічні системи [Текст] : навч. посібник / Б. В. Кульчицький. — Л. : Афіша, 2004. — 279 с. : рис., табл. — Бібліогр.: с. 260 – 271.
6. Ткаченко В. А., Чимшит С. І. Социально-экономические системы: сущность и механизм управления [Текст] / В. А. Ткаченко, С. И. Чимшит // Вісник економічної науки України. — 2004. — № 2. — С. 38 – 48.
7. Економічна теорія: Політекономія: [Текст] : підручник / За ред. В. Д. Базилевича [та інші]. — К. : Знання – Пресс, 2006 – 581с. — ISBN 966-311-026-0.
8. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1 (Ред. кол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: видавничий центр «Академія», 2000 – 864 с.
9. Економічна теорія: макро- і мікроекономіка [Текст] : навч. посіб. для студ. екон. спец. вищ. навч. закл. / З. Г. Ватаманюк (ред.), С. М. Панчишин (ред.) [та інші]. — К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. — 606 с. — ISBN 966-7217-43-4.
10. Герасимов Н. В. Экономическая система: генезис, структура, развитие [Текст] / Редкол.: Э. А. Лутохина [и др.] — Мн. : Наука и техника. — 1991. — 351 с.
11. Панчишин, С. М. Макроекономіка [Текст] : навч. посібник для студ. вищих навч. закладів, що навч. за освіт.-проф. програмою бакалавра з напрямку "Економіка та підприємництво" / С. М. Панчишин — К. : Либідь, 2001. — 614с. : рис. — ISBN 966-06-0206-5.
12. Крупка М. І., Островерх П. І., Реверчук С. К. Основи економічної теорії [Текст] : підручник / М. І. Крупка, П. І. Островерх, С. К. Реверчук / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — К. : Атіка, 2001. — 344 с. : рис. — ISBN 966-7714-31-4.
13. Політична економія [Текст]: навчальний посібник / За ред. Г. І. Башнянина і Є. С. Шевчука [та інші]. — 4-е вид., переробл. і виправлене — Львів: «Магнолія 2006», 2008. — 280 с. — ISBN 966-8340-20-5.
14. Гальчинський А. С., Єщенко П. С., Палкін Ю. І. Основи економічних знань [Текст] : навч. посіб. для учнів ліцеїв, гімназій та середніх загальноосвітніх закл. з поглибленим вивченням економіки / А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко, Ю. І. Палкін — 2. вид., перероб. і доп. — К. : Вища школа, 2002. — 544 с. — (Економіка). — ISBN 966-642-088-0.
15. Экономика [Текст] : Учебник / [Подгот.: А. Н. Нестеренко, В. Е. Кокорев, В. Р. Евстигнеев и др.]; Под ред. А. И. Архипова и др. — М. : Проспект, 1999. — 786 с. — ISBN 5-7896-0058-1.
16. Маркс К. Сочинения. Т. 20. — М., 1961. — 828 с.
17. Океанова, З. К. Экономическая теория [Текст]: учеб. для студ. вузов, обуч. по экон. спец. — 2-е изд., перераб., доп. — М. : Издательско-торговая корпорация "Дашков и Ко", 2004. — 633с. — ISBN 5-94798-470-9.

Надійшла 30.05.2009